

Глоссарий

Абстракттуу ой жүгүртүү – абстракттуу (кенен) түшүнүктөрдү жаратуу жана аларды башкара билүү боюнча адамдын ой-жүгүртүүлөрүнүн бир түрү. Эгер конкреттүү ой-жүгүртүү конкреттүү объекттер жана процесстер («Сократ», «үч банан», «короодогу эмен багы» ж. б.) менен гана байланышта болсо, абстракттуу ой-жүгүртүү бул абстракцияларды («дегеле адам», «үч саны», «бак-дарак» ж. б.) башкаруу болуп эсептелет.

Адаптацияланган (ылайыкташтырылган) программа – бул баланын өзгөчө билим алуу талаптарына ылайыкташтырылган билим берүү программасы. Бул конкреттүү окуучунун өзгөчө билим алуу талаптарына шайкеш келип негизги билим берүү программасынын негизинде иштелип чыгат.

Аллитерация – бул көркөм сөздүн маанилүүлүгүнө басым жасоо максатында ырдагы (көбүнесе прозада) бирдей үнсүз тыбыштарды кайталоо; тыбыш жазуунун бир түрү. Мисалы, «Аары, аары, арбагай. Аягы бар тарбагай» (А. Осмонов).

Артикуляциялык аппарат – бул кекиртек, үн түйүнү, тил, жумшак жана калың таңдай (ооз тамак), үстүңкү жана астыңкы жаак тиштери (тиштердин кабышып турушу), эриндер, кеңилжээр, үн жана сөз тыбыштарын жасоого катышкан резонатордук көңдөйдү өзүнө камтыган органдардын анатомия-физиологиялык системасы.

Ассоциативдик образ – тексттеги бири-биринен алыс болгон түшүнүктөрдүн айкалышынын натыйжасында пайда болгон, адамдын ар кандай нерседе окшош элементтерди табуу мүмкүнчүлүгү жана элестетүү менен тыгыз байланышкан образ. Ассоциативдик образ графикалык, көркөм, музыкалык, сөз түрүндө (оозеки) жана тыбыштык болушу мүмкүн.

Атайын билим берүү кызматтары – окуучуларга жалпы билим берүү окуу программасын алууга мүмкүнчүлүк түзүүгө арналган кызматтар; кырдаалга жараша альтернативдүүсү да болушу мүмкүн. Мындай кызматтар такай жана үзгүлтүксүз баалоону жана кызмат көрсөтүүнүн натыйжалуулугун баалоону өзүнө камтып, окуучулардын башка окуучулар менен өз ара байланышы үчүн максималдуу төп келүүчү мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт. Бул кызматтардын негизги максаты окуучуну жалпы билим берүү системасындагы окууга даярдоо.

Баарлашуунун вербалдык эмес каражаттары (мимика, жесттер, позалар) – бул индивиддер ортосунда сөздөрдү колдонбой (образдар, интонациялар, жесттер, мимикалар, пантомимикалар, баарлашуунун «мизансценасын» өзгөртүү аркылуу маалымат берүү же бири-бирине таасир этүү) б. а. түз же кандайдыр бир форма белги аркылуу берилген тил жана сөз каражаттарысыз өз ара байланыш каражаты. Мындай «баарлашуунун» каражаты болуп маалымат берүүдө же алмашууда кең диапазонго ээ болгон адамдын анын өзүн көрсөтүүдөгү бардык формаларды өзүнө камтыган адамдын денеси эсептелет.

Бай кеп чөйрөсү – бул адам кепти табигый шартта уккан: китептер, үй-бүлө, радио, телекөрсөтүү сыяктуу кептин үлгүлөрүн берген чөйрө. Мектепте сабакта окутуу максатында жасалма кеп чөйрөсүн жасаса болот, ал канчалык табигый шартка жакыныраак болсо, мугалим анын өнүктүрүүчү дараметин ошончолук ийгиликтүү колдоно алат. Бай кеп чөйрөсү окуучулардын көңүлүн тилдин тыбыштык түзүмүнө, тилдин фонологиялык деңгээлине табигый түрдө багыттоого мүмкүндүк берет. Ырдоодо, оюнда жана китеп окууда сөздөрдөгү тыбыштарды угуу менен окуучулар алардын туура айтылышын өздөштүрөт.

Божомолдоо – бул тексттин мазмунунун негизинде божомолдоо, алдын ала табуу жана гипотеза түзүү жөндөмдүүлүгү.

Вербалдык кабыл алуу – вербалдык б. а. адамдын кебин «оозеки» кабыл алуу дегенди түшүндүрөт.

Визуалдаштыруу – анализ кылуу жана байкоо жүргүзүү үчүн ыңгайлаштырылган түрдө маалыматтарды берүү ыкмасынын жалпы аталышы. Визуалдаштыруу деп реалдуулукка көз салууну камсыз кылган каалагандай ыкма эсептелсе, визуалдаштыруунун натыйжасы деп көз менен кабыл алынуучу ар кандай конструкция эсептелет. Бул окуу сабактарында ой менен элестетилген (оозеки сүрөт тартуу) жана жазуучу тарабынан жаратылган образды реалдуу чагылдырып (иллюстрация) кайрадан жаратуу. Визуалдаштыруунун милдети бул окуган нерсенин картинасын (сүрөтүн) көрсөтүү жана көрүү, окурман өзүнүн кыялында автор жазган нерсени элестетүү, каармандын жүрүм-турумун, анын кыймыл-аракетин, болуп жаткан кырдаалды жана негизги ой-пикирди жакшы түшүнүү үчүн ал өз оюнда ошол жерде, убакта жана доордо болуу.

Визуалдык кабыл алуу – маалыматты көз менен кабыл алуу. Маалыматты көрүү система-сы менен иштеп чыгуу доминанттык (үстөмдүк) кылат: форма, орду жана түсү.

Чечмелеп окуу (декодирлөө) – графикалык белгилерди, тамгаларды, сөздөрдү, сүйлөмдөрдү, тексттерди кепке которууну өзүнө камтыган жазуу түрүндөгү текстти таануу же чечмелөө. Декодирлөөгө тилдик белгилерди таануу жана аларды кептик билдирүүгө кайра которуу кирет.

Диагностика (аныктоо) – окуу-тарбия процессинин натыйжалары жана алардын жүрүшү тууралуу маалыматтарды алуу ыкмалары. Билимдеги тигил же бул каталардын, кемчиликтердин, жетишпегендиктердин илимий негиздеги аныктоосу, мисалы: орфографиялык каталарды аныктоо.

Дикция – тигил же бул тилдин фонетикалык нормасына ылайык кептеги тыбыштарды так айтуу.

Дислексия – окуу жана жазуу жөндөмүн өздөштүрүү мүмкүнчүлүгүнүн нейрологиялык жактан спецификалык бузулушу. Ал сөздөрдү так, туура жана шар таанып билүүдөгү кыйынчылыктар жана окуу, жазуу жөндөмдөрүнүн жетишээрлик өнүкпөй калышы менен мүнөздөлөт. Дислексия оору катары эсептелбейт, анын негизинде мээнин оң жана сол жарым шарларынын ортосундагы байланыштардын бузулушу эсептелет.

Жакынды көрбөй калуу, алыстан жакшы көрүү, көздүн начар көрүүсү – көздүн көрүүсүнүн бузулушунан же кабыл алуусунун толук өнүкпөй калуусунан улам предметтерди көрүү мүмкүнчүлүгүнүн төмөндөшү же начарлашы: адам кээ бир сызыктарды даана көрсө, кээ бирлерин жакшы көрө албайт.

Жалпы колдонуучу лексика – күнүмдүк турмушта колдонулуучу сөздөр.

Жоромолдоо – бул автор тарабынан берилген, айтылган чыгарманын бөлүктөрүнүн, мүнөздөмөлөрүнүн, түз жана кыйыр бааларынын негизинде окуучулар текстти окуп жаткан учурда жана окугандан кийин чыгаруучу корутунду.

Инсанга багытталган окутуу – («*child-centered education*», «*learner-centered education*» же «*learner first*») – билим берүү процессинин негизине окуучуну жана анын жеке

индивидуалдык каалоолорун, кызыгууларын жана муктаждыктарын койгон педагогикадагы багыт (Д. Дьюи).

Инсандын когнитивдик өсүүсү – кабыл алуу, эс тутум, түшүнүк жаратуу, маселелерди чечүү, кыялдануу жана логика сыяктуу ойлоо процесстеринин бардык түрлөрүн өрчүтүү.

Инсценировка – бул адабий чыгарманы сахналаштырып көрсөтүү үчүн кайрадан иштеп чыгуу.

Кесиптик өркүндөтүү жамааттары – бул мугалимдердин жолугушуу, отурум өткөрүүчү жана окуучулардын окуу жетишкендиктерин жакшыртууга багытталган окутуу процессинде бири-бирине көмөк көрсөтүү максатында кесиптик маанайда баарлашкан чакан бирикмеси. Мындай жамааттардын (мугалимдердин бирикмеси) ишмердиги коллегиялык кызматташууну өнүктүрүүгө, рефлексивдик практиканы алдыга жылдырууга жана лидерлик идеяны, анын ичинен ар бир мугалимдин лидерлик дараметин жакшылап түшүнүүгө багытталган. Булар мугалимдерге рефлексивдүү окутууга түрткү берүүчү кайра байланышты алууга мүмкүнчүлүк берет. Мындай жамааттардын (мугалимдердин бирикмесинин) отурумдарында катышуу мугалимдерге окутуу практикасына башка көз караш менен кароого жана өздөрүнүн көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жана топтогон тажрыйбага анализ жасоо аркылуу натыйжалуулукту жогорулатууга керектүү колдоо алууга мүмкүнчүлүк берет.

Кинестетикалык кабыл алуу – (греч. *kineo* – кыймылдайм жана *astheses* – сезим), адам өзүнүн сезимине жана эмоциясына таянып дүйнө таанып билүүдөгү маалыматтарды кабыл алуу түрү. Алар кыймыл-аракеттерди, сезимдерди, жыттарды жана колдонгон булчуң аракеттерди эстеп калат.

Контекст – (лат. *contextus* – «бириктирүү», «байланыш») текстке кирген айрым сөздөрдүн, фразалардын, сүйлөмдөрдүн маанилерин анын жалпы мааниси аркылуу тактоого мүмкүнчүлүк берген тексттин же оозеки кептин мааниси жагынан салыштырмалуу бүткөн үзүндүсү.

Маалыматтын графикалык уюштургучу – бул ой жүгүртүү процесстеринин, байланыштардын жана маалыматтардын элестүү чагылдырылышы. Булар: схемалар, таблицалар, ой жүгүртүү карталары; түшүнүктөрдү, кубулуштарды жана предметтерди салыштырууну көрсөтүү каражаттары; маалымат жыйноочу шаймандар, аларды узак мөөнөттө эс тутумда сактоо жана элестүү чагылдыруу.

Маанисине карай түшүнүү – бул «сөз ичинде айтылган ойду окуй алуу», б.а. окулуучу тексттин маанисин түшүнүү же окурманга сунуштап жаткан ошол маалыматтын негизинде автор эмнени айткысы келип жаткандыгын болжолдоп айтуу үчүн өзүнүн жеке тажрыйбасын жана билимин колдонуу.

Мейкиндик ой-жүгүртүү – көрүнүүчү жана элестетилген мейкиндикте багытты талап кылуучу маселелерди чечүү процессинде негизги мазмуну мейкиндик образдарды башкаруу болгон ойлоо иш-аракетинин өзгөчө бир түрү.

Мета таанып билүү – бул адамдын өзүнүн өздүк ой жүгүртүү жана эс тутум процесстерине, билимдерине, максаттары менен иш-аракеттерине байкоо жүргүзүүсү; биздин ой жүгүртүү операцияларыбыз кандай жүрөөрүн түшүнүү жана алардын акыркы натыйжаларын баалоону иштеп чыгуу, биз тараптан туура деген чечимге келүү, туура деп эсептелген корутунду жана биз чыгарган жыйынтык.

Мимика жана пантомимика – адамга анын ички психикалык абалын, айрыкча айлана-чөйрөгө эмоциялык мамилесин билдирүүгө жардам берген көркөм кыймылдар. Мимика – бул бет булчуңдарынын кыймылы. Пантомимика – бул бардык (дененин) тулку бойдун кыймылы. Көркөм кыймылдар каалаган адам «окуй» жана чечмелей ала турган кандайдыр бир маалыматты өзүнө камтыйт.

Моделдик (үлгүлүү) окуу – окуучу же мугалим тарабынан текстти көркөм окуу.

Мотордук разрядка (бошонуу) – чыңалууну бошотуу үчүн жасалган кыймыл-аракет. Сабакта жогорку натыйжалуулукка жетүү үчүн балдардын психологиялык жана физиологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу керек, ошондой эле балдардын чарчоосун жеңилдетүүчү кыймыл-аракеттерди колдонуу кажет. Бул үчүн активдүү эс алуу, башка иштер менен алек болуу, жумушка жөндөмдүүлүктү калыбына келтирүү үчүн бардык болгон каражаттарды колдонуу талап кылынат.

Натыйжалуу кайтарым байланыш – окуучуларга окутуу процесси тууралуу маалымат берүүгө мүмкүндүк түзөт. Тагыраак айтканда бул окуучуларга окуудагы жетишкендиктерин жогорулатуу үчүн керектүү болгон маалымат.

Окутуунун интерактивдүү ыкмалары – окуучу, мугалим жана маалымат ортосундагы өз ара байланышты божомолдогон ыкмалар. Диалог режиминде мугалим, бири-бири жана маалымат менен иштөө. Бул ыкмаларды колдонуу төмөндөгү: «мугалим-окуучу», «окуучу-окуучу», «окуучу-маалымат» баарлашуу формаларын уюштурууну божомолдойт.

Интерактивдүү ыкмаларды колдонуу окуу процессинде окуучулардын активдүүлүгү үстөмдүк кылат. Интерактивдүү сабактарда мугалимдин орду окуучулардын иш-аракеттерин сабактын максатына жетүүгө багыттайт (фасилитация).

Окутуудагы рефлексия – аткарылган иш-аракетти түшүнүү: иш-аракетти аткарууда өзүнүн эмоциялык абалын, ийгилигин жана кыйынчылыктарын, ушул иш-аракеттерде колдонуучу каражаттарды жана куралдарды, проблемалуу кырдаалдарды жана кыйынчылыктарды чечүү ыкмаларына жана эмоциядан иш-аракетке анализ кылуу жолун түшүнүү.

Өзүнүн окуу ыкмаларын, таанып-билүү механизмин түшүнмөйүн окуучулар өздөрү жеткен билимдерди өздөштүрө алышпайт. Рефлексия окуучуларга ала турчу натыйжаларды кыска жана так кылып алууга, мындан аркы иштин максатын аныктоого, өзүнүн билим алуу жолун жөнгө салууга жардам берет. Эгер адам үчүн анын физикалык сезүү органдары анын сырткы тажрыйбасынын булагы болсо, рефлексия анын ички тажрыйбасынын булагы, өзүн-өзү таануу ыкмасы жана ой-жүгүртүүнүн керектүү куралы болуп эсептелет.

Окутуу усулу – (байыркы грек. *Μέθοδος* – жол) окутуудагы маселелерди чечүүгө багытталган окуучу жана педагогдун биргелешип иштөө ыкмасы. Дидактикада бул усул экиден бир «үйрөтүү-окуу» процесс формасы, мугалим менен окуучунун өз ара байланыш формасы катарында түшүндүрүлөт.

Окутуу ыкмасы – усулдун курама бир бөлүгү; усулдун талаптары тарабынан аныкталган иштин жалпы багытына, жобосуна баш ийген окуучулар менен мугалимдин конкреттүү иш-аракети.

Окутуунун стратегиясы – бул окутуунун так натыйжаларын аныктоочу жана аларга атайын иштеп чыгарылган окуу программаларынын жардамы менен жетүүгө багытталган окуу моделдери.

Окурмандык тажрыйба – бул китеп окуу процессинде жыйналган жана адабиятты иликтеп-үйрөнүүгө негизделген билимдер. Адам түрдүү адабияттарды окуп жана талдап жатып, тиешелүү билимдерге ээ болот. Окурмандык тажрыйба турмуштук тажрыйбаны толуктап турат.

Омографтар – жазылышы бирдей, бирок мааниси жана айтылышы ар башка болгон сөздөр. Мисалы: карта (тамак-аш) – карта (географиялык карта), кат (зат атооч) – кат (этиш), нуска (маанилүү сөз) – нуска (китептин нускасы), чач (зат атооч) – чач (этиш).

Омофондор – айтылышы бирдей, бирок жазылышы жана берген мааниси ар башка сөздөр. Мисалы: карала – кара ала, бүлдүркөн – бүлдүргөн

Оперативдик эс тутум – бул адам тарабынан актуалдык кыймыл-аракеттерди жана операцияларды үзгүлтүксүз аткарууну камсыз кылган эс тутумдун бир түрү. Бул маалыматты тигил же бул маселени чечүүгө керектүү убакка чейин сактоого мүмкүндүк берет. Мүнөздөмөлөрү жагынан оперативдик эс тутум кыска жана узак мөөнөттүү эс тутумдардын арасында орточо орунду ээлейт.

Орфоэпиялык нормалар (орфоэпия – грек. *orthos* – түз, туура + *epos* – кеп) – курамына (кээ бир тыбыштарды, тыбыштардын айкалышын жана сөздөрдү) туура айтуу эрежесин камтыган адабий туура айтуу эрежелеринин жыйындысы.

Пассивдүү сөз байлыгы – бул адам окуганда жана укканда тааныган, бирок аларды сүйлөө сөзүндө жана жазууда колдонбогон сөздөр. Адатта пассивдүү сөз байлыгы активдүү сөз байлыгынан бир нече эсе көбүрөөк болот.

Паттерн (англ. *pattern* – үлгү, шаблон, система). Бул колдонмодо «үлгү» кайталануучу элемент катары берилет. Бул термин психология, социология, лингвистика жана илимдин башка тармактарында колдонулат.

Сенсордук кабыл алуу – бул сезүү органдарынын жардамы менен кабыл алуу, б. а. сезүү органдарынын жардамы менен өзүнүн курчап турган чөйрөнүнүн картинасын калыптандыруу. Айлана-чөйрө сезүү органдарынын жардамы: көрүү (көз), угуу (кулак), даамдоо (тил), жыт сезүү (мурун), сезүү (тери) аркылуу таанып билинет (кабыл алынат).

Сөздү тыбыштык жактан талдоо – бул сөздөгү тыбыштарды алардын конкреттүү бир сөздө катары менен жайгашышын аныктоо жана алардын өзгөчөлүктөрүн (үндүү же үнсүз, жумшак/каткалаң, ичке/жоон) мүнөздөө.

Сөз байлыгы (лексикон) – бул адам өзүнүн сөзүндө колдонгон жана түшүнгөн сөздөрдүн топтому.

Сүйлөө органдары (грек. *organon* – курал, шайман) – сөз тыбыштарын (сүйлөө аппараты) жаратууга катышуучу адамдын организмдин ар түрдүү бөлүктөрү. Сүйлөө органдары адамдын сүйлөө аппаратын түзөт, анын иштөөсү мээден берилген командалар аркылуу аткарылат. Органдар үн чыгарууга керектүү негизги жумушту аткарган активдүү б. а. кыймыл-аракеттүү: тил, эрин, таңдай, кичинекей тил, коко жапкыч жана өз алдынча иштей албаган кыймыл-аракети жок, пассивдүү жана үн чыгарууда активдүү органдарга түрткү болгон: тиш, альвеолдор жана кекиртект деп бөлүнөт. Үн чыгарууда диафрагма, өпкө, колко жана кекиртект (аба кирип туруу үчүн) кыймылдаткыч күч катары колдонулат.

Тексти интерпретациялоо – (лат. *interpretatio* – түшүндүрүү, талдоо) тексттин маанисин түшүнүү максатында аны талдоо.

Тематикалык постер – бул сөз байлыгын байытуу, кепти өнүктүрүү, тыбыштык кабыл алуу, алфавит менен таанышуу, маалымат менен иштөө ж.б. боюнча көнүгүү үчүн тиешелүү кандайдыр бир темага (жыл мезгили, айылда же шаарда жашоо, унаанын түрлөрү, мектепте окуу, үй-бүлө менен кечки тамактануу ж. б.) карата каармандарды/персонаждарды, алардын кыймыл-аракетин жана өз ара аракеттешүүсүн, шарттарды, жагдайларды, курчап турган кырдаалдарды чагылдырган чоң масштабдуу картина.

Тилдик тажрыйба – тил үйрөнүү жана тилди колдонгон практика учурунда алынган билимдердин, көндүмдөрдүн жана билүүлөрдүн жыйындысы.

Тыбыштык кабыл алуу – сөздүн тыбыштык курамын орнотуу боюнча атайын акыл кыймыл-аракеттери, бул кептеги тыбыштарды айырмалоо жана кабыл алуу жөндөмдүүлүгү.

Уйкаштык – бул айтылышы жана жазылышы жагынан окшош сөздөр колдонулган ыкма, миаслы: көздөр, сөздөр.

Үндүн тембри – бул адамга тубаса берилген, манжалардын тагы же кол жазма сыяктуу уникалдуу жана жекече мүнөзгө ээ болгон үндүн өңү, ошондуктан дүйнөдө үн тембри бирдей болгон адамдар кездешпейт деп ишенимдүү айтууга болот.

Үн чыгарып ойлонуу, ой-пикир калтыруу – бул үн чыгарып окуп, түшүнгөнүн талкуулоо. Мунун жардамы аркылуу окуучулар окуганынын маанисин түшүнөт. Стратегияны колдонуунун максаты окуучуларга окула турган текстти түшүнүү кандайча пайда болоорун көрсөтүү.

Фонема (тыбыш) – алфавитте болгон тамгаларга караганда сүйлөө кебинде алда канча көп сандагы ар түрдүү тыбыштар айтылат. Тыбыш жөнүндө идеалдуу, жалпыланган түшүнүк фонема деп аталат. Фонеманы айтууга болбойт, ар кандай шарттарда – сөздөрдөгү абалы, жана ар кандай «коңшу-тыбыштардын» курчоосунда фонеманын ар түрдүү түрлөрү гана айтылат. Фонема – жалпы, ал эми чыныгы айтылуучу тыбыш бул жеке.

Фонологиялык (тыбыштык) көндүмдөрдү диагностикалык баалоо – бул жеке бир окуучунун же бүтүндөй класстын кепти жаратуу, кабыл алуу натыйжалары жана процесси жөнүндө ой-пикирин айтуу.

Формативдик баалоо – бул мугалимге окуучунун муктаждыктарын жакшы түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берген окуу процессине үзгүлтүксүз баалоо, байкоо жүргүзүү, жалпылоо, түзөтүү жана аларга күнүгө кайтарым байланыш берүү.

Фрагментация (үзүндүлөргө бөлүү) – татаал текстти бир топ жөнөкөй үзүндүлөргө бөлүү.

Эмфаза – бул кептеги айрым элементтерди жана айтылган сөздөрдүн маанилик түрлөрүн бөлүп айтуу, баса белгилөө.

Этимологиялык сөздүк – бул кандайдыр бир сөздөрдүн келип чыгуу тарыхы тууралуу, кээде морфемалардын, б. а. алар учураган фонетикалык жана семантикалык өзгөрүүлөр тууралуу маалыматты камтыган лингвистикалык сөздүк. Түшүндүрмө сөздүктөр да сөздөрдүн этимологиясы жөнүндө белгилерди камтышы мүмкүн.